

فصل‌نامه تحقیقات تعلیمی و غنایی زبان و ادب فارسی
دانشگاه آزاد اسلامی - واحد بوشهر
شماره پیاپی: سیزدهم - پ ۱۳۹۱
از صفحه ۹۹ تا ۱۲۰

بسم الله الرحمن الرحيم در منظومه‌های غنایی ادب فارسی*

احمدرضا یلمه‌ها^۱

دانشیار زبان و ادبیات فارسی

دانشگاه آزاد اسلامی: واحد دهقان - ایران

چکیده:

منظومه‌های غنایی از جمله مهم‌ترین و دراز آهنگ‌ترین و پرمخاطب‌ترین گونه‌های ادبی به شمار می‌آید. با وجود آن‌که موضوع اصلی این قبیل آثار، عشق و مضامین عاشقانه است ولیکن به دلیل ساختار، انواع معانی شعر فارسی همچون مدح، وصف، پند و اندرز، مضامین دینی و اخلاقی، مناجات و ... را در خود جمع کرده است. یکی از مضامین پربسامد که در بسیاری از این منظومه‌ها مطرح گردیده و به ویژه آغازگر بسیاری از این منظومه‌های غنایی است، مضمون بسم الله الرحمن الرحيم است. این پژوهش سعی دارد با توجه به شهرت و کثرت استعمال این عبارت شریف قرآنی در آثار سخنوران و سرایندگان زبان فارسی به جهت تبیین، تیرک، استعانت و نظایر آن، منظومه‌های گوناگونی را که با این عبارت آغاز می‌گردد معرفی نماید.

واژه‌های کلیدی: شعر فارسی، ادبیات غنایی، منظومه‌ها، قرآن، بسمله.

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۵/۲۵
ayalameha@yahoo.com

* - تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۲/۱۲
۱ - پست الکترونیکی:

مقدمه:

قرآن کریم به عنوان اصل ایمان، اساس معرفت، برهان نبوت و منشور هدایت از زمان نزول تا کنون، تأثیر فراوانی بر ذهن و زبان سخنوران و ادیبان گذاشته است. شعرا و نویسندگان ایرانی به شیوه‌های گوناگون سعی نموده‌اند تا به جهت استناد و استشهاد، با درج، تضمین، تلمیح، تحلیل و اقتباس، مضامین و مفاهیم قرآنی و نیز آیات کریم الهی را در اشعار و عبارات منثور خود به کار برند. «گذشته از استفاده‌ای که شاعران از مفاهیم و کلمات قرآنی کرده‌اند، باید از امثال و حکم قرآنی که هم در زبان عربی و هم در زبان فارسی راه یافته‌اند نیز یاد کرد. مسلمانان که در مدت چهارده قرن به خواندن کتاب الهی خود خو گرفته‌اند، در زندگی دنیوی و حیات روزانه خود نیز از این نامه آسمانی اقتباس کرده‌اند» (انوشه، ۱۳۸۱: ۱۰۸۱/۲).

در بین آیات کریمه قرآن، آیه بسم الله الرحمن الرحیم یکی از معروف‌ترین و مقدس‌ترین عبارات برای همه مسلمانان جهان و به ویژه شاعران و نویسندگان مسلمان ایرانی است. هیچ دعا یا کلام مقدس دیگری به اندازه این عبارت آسمانی، در زندگی روزمره مسلمانان و به ویژه فارسی‌زبانان تداول نداشته و ندارد. همه مسلمانان بنا بر تعلیمات پیشوایان دینی و به ویژه به دلالت حدیث نبوی «کل امر ذی بال لم یبدأ ببسم الله الرحمن الرحیم فهو ابتر» و به پیروی از قرآن مجید که تمامی سوره‌های آن (به جز سوره توبه یا براءت) با این کلام الهی آغاز شده، خود را ملزم و مکلف دانسته که هر امری را با هر درجه از اهمیت، با ذکر بسم الله آغاز نمایند.

بررسی و تحلیل:

عبارت قدسی بسم الله الرحمن الرحیم با توجه به کثرت استعمال در بین مسلمانان، کم کم به صورت یک واژه مرکب در آمد و آن را به کلمه «بسمله» تعبیر کردند. از پیشینه کاربرد بسم الله قبل از اسلام، اخبار مستند و گزارش دقیقی در دست نیست. «مفسران در اینکه آیا بسم الله الرحمن الرحیم از خواص امت محمدی (ص) است یا خیر، اختلاف نظر دارند. ابوبکر تونسسی می‌گوید: عالمان و مفسران در این باره متفق

القول‌اند که همه کتاب‌های آسمانی با بسم الله الرحمن الرحيم آغاز شده‌اند ... گروهی از دانشمندان نیز بر این باورند که کاربرد این کلمه مقدس از ویژگی‌های امت اسلامی است. چنانکه می‌گویند: روایت شده است که پیامبر اکرم (ص) در آغاز به جای «بسم الله الرحمن الرحيم»، عبارت «بسمک اللهم» را به کار می‌برد. آنگاه وقتی آیه «بسم الله مجراها» نازل شد، دستور فرمودند که «بسم الله» بنویسند؛ این شیوه مرسوم بود تا اینکه آیه «قل ادعوا الله أو ادعوا الرحمن» نازل شد. آنگاه فرمود «بسم الله الرحمن» را به کار برند؛ تا اینکه آیه سوره نمل نازل شد و امر فرمودند که «بسم الله الرحمن الرحيم» را بنویسند» (خرمشاهی، ۱۳۸۴: ۱/۳۷۴). در مورد اینکه آیا بسم الله الرحمن الرحيم، جزء آیات قرآن کریم هست یا خیر نیز نظریات گوناگونی بیان گردیده است. «از دیدگاه شیعه همه بسمله‌ها جزو سوره‌اند؛ بالاخص در بسم الله سوره فاتحه به عنوان اولین آیه مصحف و سوره علق به عنوان اولین آیه نازل شده بر پیامبر (ص) تأکید شده و یکی از مهم‌ترین آیات سبع‌المثانی دانسته شده است. در این دیدگاه هر بسمله، نشانی برای آغاز سوره‌ای نو، در جریان نزول قرآن و طبعاً جزو سوره بوده است و مخالفان این نظر را سارقان ۱۱۳ آیه از کتاب خدا نامیده‌اند». (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۷: ۱۵/۳۲۵). به هر روی این عبارت شریف، همواره به عنوان تیمن، تبرک، یاری گرفتن و نظایر آن، در بین مسلمانان به کار می‌رفته و آن را متضمن ویژگی‌ها و خواصی می‌دانستند. «بر اساس روایات، بسمله همواره با برکت، محافظت، شفا و جز آن همراه است. گوینده آن جایگاهی بلند در آخرت دارد و ۱۹ حرف آن، ۱۹ زبانه آتش را از او دور می‌کند. در فرهنگ عامه مسلمانان نیز تلقی چنین است و از ذکر بسم الله برای رواج بازار، صلح با اهل خانه، ابطال سحر، علاج بیماری‌ها، قضای حوایج شرعی، دفع آفات، استخاره و جز آن استفاده می‌شد». (پیشین، ۱۵/۳۲۶).

بسمله در نزد مفسران و عارفان:

مفسران و عارفان ایرانی نیز با توجه به کثرت استعمال و مقدس بودن این عبارت قدسی، به گونه‌های مختلف از آن عبارت استفاده نموده و مضمون پردازی‌های گوناگونی کرده‌اند. مفسران در تفاسیر منشور و منظوم فارسی، با به کار بردن شیواترین و زیباترین مضامین، به توصیف این آیه شریفه پرداخته‌اند. عارفان نیز برای هر کدام از حروف این آیه، تعبیر لطیفی به کار برده‌اند. «نزد اهل عرفان، ب، بهار خدا و سین، سنای خدا و میم، ملک خدا. نزد اهل معرفت، ب- بهای احدیت، سین سنای صمدیت، میم ملک الوهیت؛ بهاء او قدیم، سناء او کریم، ملک او عظیم؛ بهاء او با جلال، سناء او با جمال، و ملک او بی‌زوال؛ بهاء او دلربا، سناء او مهرزاد، ملک او بی‌فنا؛ نزد اهل ذوق، ب، برّ با اولیاء، سین، سرّ با اصفیاء، میم، منتّ بر اهل ولا؛ ب، برّ او با بندگان، سین، سرّ او با دوستان، میم، منت او بر مشتاقان» (خواجه عبدالله انصاری، ۱۳۹۰: ۱).

در دیگر آثار عرفانی، ب- در بسم الله به بهاء، برّ الهی، برائت از سوء و واحدیت خدا؛ س به سناء، سرّ با اصفیاء، سلامت از عیب و سبق رحمت، و م به مجد، عزّت ملک، منتّ بر اهل ولایت و مقام محمود تعبیر گردیده است.

علاوه بر تفسیرهای گوناگون، در فرهنگ قرآنی نیز کاربرد سه واژه «الله» و «رحمن» و «رحیم» در یک آیه، متضمن مفاهیم مختلفی است. «الله اسم جامع است و ورای قانون‌مندی‌ها؛ بدین معنی که شیطان تحت مشیت الهی است، اما دشمن رحمن معرفی شده است؛ از سویی رحمن هم عذاب دارد هم نواخت؛ و رحیم اختصاصاً نواخت؛ پس الله و رحمن هر دو ظهور جلالی و جمالی دارند و رحمن و رحیم مراتب دنیا و آخرت را احاطه می‌کند.» (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۷: ۳۲۷/۱۵).

بسمله در شعر فارسی:

شاعران و سراینندگان زبان فارسی نیز به دلیل موزون بودن این عبارت قرآنی و نیز به قصد تیمّن و تبرک و نظایر آن، این عبارت را در آغاز منظومه‌ها و آثار خویش به کار برده و مضمون پردازی‌های لطیفانه‌ای از آن نموده‌اند. بسیاری از منظومه‌های غنایی و

عرفانی فارسی با این عبارت شریف آغاز می‌گردد. در تداول شعرای فارسی زبان، این جمله به صورت یک اسم در آمده و مسندالیه مصراع ثانی قرار گرفته است. برخی نیز بخشی از این آیه را در نخستین ابیات منظومه‌های خویش به کار برده و بعضی نیز به ترجمه آن پرداخته‌اند. منظومه‌هایی که عبارت کامل «بسم الله الرحمن الرحيم»، در اولین بیت آن به کار رفته، در ادب فارسی فراوان است که به تعدادی از آنها پرداخته می‌شود. لازم به توضیح است که برخی از این منظومه‌ها، تا کنون به زیور چاپ آراسته نشده و به صورت نسخه خطی است.

۱- ابر گهربار:

محمد ارشد بن علی اکبر ارشد هروی، شاعر قرن یازدهم هجری، منظومه‌ای دارد که به پیروی از مخزن‌الاسرار نظامی سروده است. آغاز این مثنوی چنین است:

بسم الله الرحمان الرحيم رشحه اول ز سحاب قدیم

نسخه‌ای از این منظومه در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است که به تاریخ ۱۰۹۱ هجری قمری کتابت گردیده است. (رک. منزوی، ۱۳۵۱: ۲۶۲۲/۴).

۲- احسن التحف:

عبدالمجید فنایی، شاعر ناشناخته، منظومه‌ای دارد که به نام احسن التحف و یا دره النجف معروف است. آغاز این مثنوی که نسخه‌ای از آن در کتابخانه طویقاسرای استانبول موجود است، چنین است:

مبدا ایجاد کتاب کریم بسم الله الرحمان الرحيم

(پیشین، ۲۶۲۳/۴)

۳- اسرار الشهود:

محمد بن یحیی معروف به اسیری لاهیجی، شاعر قرن دهم هجری، مثنوی دارد در سیر و سلوک عرفانی و مضامین اخلاقی، پیرامون ۳۰۰۰ بیت با عنوان اسرار الشهود فی معرفه الحق المعبود که آغاز آن چنین است:

هست بسم الله الرحمان الرحيم مصحف آیات اسرار قدیم ...

(همان: ۲۶۲۸/۴)

۴- اشترنامه:

محمد حسین قزوینی، شاعر قرن دوازدهم هجری، به تقلید از نظامی گنجوی، خمسه‌ای دارد به نام خمسه حسینی که اشترنامه آن به تقلید از مخزن‌الاسرار سروده شده است. آغاز این منظومه چنین است:

بسم الله الرحمان الرحيم قادر غفار و قدیر و قدیم

(همان: ۲۶۴۱/۴)

۵- بحرالحقایق فی کشف الدقایق:

ابراهیم بن محمد بن ابراهیم، معروف به گلشنی بردعی، شاعر قرن نهم و دهم هجری، مثنوی دارد به نام بحرالحقایق فی کشف الدقایق؛ آغاز این منظومه چنین است:

بسم الله الرحمان الرحيم شد کلید باب حکمت از قدیم

(همان: ۲۶۵۶/۴)

۶- تاج سخن:

مولوی محمد عبدالرئوف متخلص به وحید، شاعر قرن سیزدهم هجری و معاصر مولوی آغا احمد مؤلف تذکره هفت آسمان، مثنوی دارد به نام تاج سخن که با این مطلع آغاز می‌گردد:

بسم الله الرحمان الرحيم تاج سخن راست چو در یتیم

وی مثنوی دیگری دارد با عنوان رساله تحفه الحاج که آغاز آن چنین است:

بسم الله الرحمان الرحيم کعبه جان و دل اهل نعیم

(مولوی آغا احمد، ۱۸۷۳: ۱۶۸)

۷- تحفة الاحرار:

عبدالرحمن جامی، شاعر پرآوازه قرن نهم هجری، هفت مثنوی دارد به نام هفت اورنگ؛ یکی از مثنوی‌های هفتگانه او تحفة الاحرار است که بر وزن مخزن‌الاسرار سروده شده است. آغاز این مثنوی چنین است:

بسم الله الرحمان الرحيم هست صلاهی سر خوان کریم

(منزوی: ۲۷۰۶)

بسم الله الرحمن الرحيم در منظومه‌های غنایی ادب فارسی ۱۰۵

« در اول یکی از دواوین او که مسمی به فاتحه الشباب است این بیت آمده :

بسم الله الرحمان الرحيم اعظم اسمای علیم حکیم
و در ابتدای دیوان دیگر این شعر :

بسم الله الرحمان الرحيم طرفه خطابی است ز سفر قدیم»

(مولوی آغا احمد : ۸۸)

۸- تحفة میمونه:

در تذکره هفت آسمان آمده که تحفه میمونه را محمد حسن دهلوی ، (شاعر قرن یازدهم هجری) در نعت سرور کاینات، بر وزن مخزن الاسرار سروده است با این مطلع:

بسم الله الرحمان الرحيم کرد خدا رحمت خود را عمیم

(پیشین : ۱۳۱)

۹- جنات الوصال:

محمد علی بن عبدالحسین نور علی شاه طوسی تونی سپاهانی، شاعر قرن دوازدهم و سیزدهم هجری، مثنوی دارد به نام جنات الوصال که می خواسته آن را در هشت جنت بسازد ولی نتوانسته بیش از سه جنت را بسراید و چون کشته شده، جانشینان او، رونق علی شاه و نظام علی شاه کرمانی، بخش های بعدی را به اتمام رسانده‌اند. (رک. منزوی : ۴/ ۲۷۴۳). آغاز جنت اول از مثنوی مزبور چنین است:

بسم الله الرحمان الرحيم افتتاح کنز اسماء عظیم
آغاز جنت ششم:

بسم الله الرحمان الرحيم فاتح الابواب جنات النعیم
آغاز جنت هفتم:

بسم الله الرحمان الرحيم آیت توحید و تمجید کریم

۱۰- جوز و خرما:

شیخ محمد کاظم بن محمد علی ، فرزند حاج سلیمان نهاوندی، مثنوی جوز و خرما را به روش نان و حلوی شیخ بهایی سروده است. این مثنوی با این بیت شروع می‌گردد:

ابتدای دفتر من ای حکیم هست بسم الله الرحمن الرحيم

(پیشین: ۲۷۴۹/۴)

۱۱- جهان نما:

میرزا محسن تأثیر تبریزی، شاعر قرن یازدهم، مثنوی جهان نما را در برابر مخزن‌الاسرار در حدود ۶۹۰ بیت سروده است. این مثنوی با این بیت آغاز می‌شود:

بسم الله الرحمن الرحيم نیزه خطی است به قصد غنیم

(همان: ۲۷۵۲/۴)

۱۲- چاره بیمار:

ابوالعاصم عبدالحلیم متخلص به عاصم، شاعر قرن سیزدهم هجری و معاصر مولوی آغا احمد مؤلف تذکره هفت آسمان، مثنوی چاره بیمار را بر وزن مخزن‌الاسرار سروده و آغاز آن چنین است:

بسم الله الرحمن الرحيم حرف نخست است ز نظم حکیم

۱۳- حسن گلو سوز:

حکیم محمد حسن خوانساری متخلص به زلالی، شاعر قرن یازدهم هجری، مثنوی‌های هفتگانه‌ای دارد به نام سبعة سیاره یا هفت آشوب با نام‌های آذر و سمندر، شعله دیدار، محمود و ایاز، حسن گلو سوز، میخانه، ذره و خورشید و سلیمان نامه؛ مثنوی حسن گلو سوز او در برابر مخزن‌الاسرار نظامی در ۴۱ جلوه و ۹۱۴ بیت سروده شده است. آغاز این مثنوی چنین است:

بسم الله الرحمن الرحيم نص صریح است و کلام قدیم

(منزوی: ۲۷۷۱/۴)

مولوی آغا احمد در تذکره هفت آسمان، آغاز مثنوی حسن گلو سوز را چنین ذکر می‌کند:

بسم الله الرحمن الرحيم تیر شهاب است به دیو رجیم

و می‌نویسد: «این مصرع به مصرع غزالی مشهدی اقرب است و میرزا طاهر

نصرآبادی، بسمله حسن گلو سوز بدین اسلوب نوشته:

بسم الله الرحمان الرحيم ارّه کش تارکِ دیو رجیم
او در به هم رسانیدن مصاریع بسمله، خیلی طبع آزمایی‌ها کرده؛ چنانکه در دیباچه
مثنوی سبعة سیاره گوید چار مصراع بسمله فرقانی چنین پرداختم:

بسم الله الرحمان الرحيم نصّ صحیح است و کلام حکیم
بسم الله الرحمان الرحيم پنجه اعجاز و عصای کلیم
بسم الله الرحمان الرحيم سرو سیه پوش ریاض نعیم
بسم الله الرحمان الرحيم ابروی خوش و سمه حسن قدیم

(مولوی آغا احمد: ۱۴۲)

۱۴- خمسة حسن:

شاعری ناشناخته با نام حسن فرزند سید فتح‌الله، خمسة‌ای دارد که یکی از آن آثار،
با این بیت شروع می‌گردد:

بسم الله الرحمان الرحيم باسم محمد شده فیض عمیم

(منزوی: ۲۸۰۱/۴)

۱۵- درج گهر:

میرزا محمد صادق نامی اصفهانی، شاعر اواخر قرن دوازدهم هجری، مثنوی‌های
پنجگانه‌ای دارد با نام نامه نامی و یا پنج گنج که درج گهر یکی از آنهاست. این مثنوی
چنین آغاز می‌شود:

بسم الله الرحمان الرحيم می‌نهم از تازه بنایی عظیم

(پیشین: ۲۸۰۸/۴)

۱۶- در نجف:

ندیم مشهدی، شاعر قرن دوازدهم هجری، مثنوی در نجف را در برابر مخزن الاسرار
نظامی در هزار و پانصد بیت سروده است. مطلع این مثنوی چنین است:

بسم الله الرحمان الرحيم مطلع دیوان علی عظیم

(همان: ۲۸۱۰/۴)

۱۷- دولت بیدار:

ملا شیدا از طایفه تکلو، شاعر قرن یازدهم هجری، مثنوی دارد به نام دولت بیدار که در برابر مخزن الاسرار سروده شده با این مطلع:

بسم الله الرحمن الرحيم آمده سرچشمه فیض عمیم

(مولوی آغا احمد: ۱۳۸)

۱۸- دیده بیدار:

ملا شرف الدین حسن معروف به حکیم شفایی اصفهانی، شاعر قرن یازدهم هجری و پزشک شاه عباس، مثنوی دارد به نام دیده بیدار که به نام دیدار بیدار نیز معروف است. آغاز این مثنوی چنین است:

بسم الله الرحمن الرحيم تیغ الهی است به دست حکیم

(پیشین: ۱۳۴)

۱۹- رموز العاشقین:

رموز العاشقین مثنوی است عرفانی درباره عشق، پیرامون ۳۰۰ بیت از شاعری ناشناخته. آغاز این منظومه چنین است:

من به بسم الله الرحمن الرحيم چون شدم ایمن ز شیطان رجیم

(منزوی: ۲۸۴۱/۴)

۲۰- زیده الاسرار:

میرزا حسن فرزند محمد باقر اصفهانی، معروف به صفی علی شاه، شاعر و عارف قرن سیزدهم، دارای آثار گوناگونی است همچون تفسیر سوره یوسف، اسرار المعارف، بحرالحقایق، میزان المعرفه، آیه العشاق و غیره. یکی از آثار او که منظومه‌ای است در اخلاق و مرثیه حضرت امام حسین(ع)، زیده الاسرار نام دارد. آغاز این مثنوی چنین است:

مطلع دیوان اسرار قدیم هست بسم الله الرحمن الرحيم

(پیشین: ۲۸۵۱/۴)

صفی علی شاه تفسیر منظوم قرآن را نیز چنین آغاز می‌کند:

باب گنج علم خود ذات قدیم کرد بسم الله الرحمان الرحيم

۲۱- زیده الاشعار:

میر محمد قاسم، معروف به قاسمی گنابادی، شاعر قرن دهم هجری و هم روزگار شاه تهماسب، خمسه‌ای دارد در برابر خمسه نظامی؛ زیده‌الاشعار را در برابر مخزن‌الاسرار در چهارهزار و چهار صد بیت سروده است. آغاز آن چنین است:

بسم الله الرحمان الرحيم حبل متین است و ره مستقیم

(همان: ۲۸۵۲/۴)

۲۲- سبحة الابرار:

عبدالرحمن جامی، علاوه بر تحفة الاحرار، سبحة الابرار (مثنوی اخلاقی و عرفانی، حدود ۲۹۰۰ بیت) را نیز با بسمله آغاز می‌گرداند بدین وصف:

ابتدی بسم الله الرحمان الرحيم المتوالی الاحسان

(همان: ۲۸۹۲/۴)

۲۳- سجنجل الاسماء:

ابومحمد محمود دهدار عیانی، شاعر قرن دهم، مثنوی مزبور را این چنین آغاز می‌گرداند:

بسم الله الرحمان الرحيم نزل گرامی است ز حیّ قدیم

(همان: ۲۹۰۲/۴)

۲۴- سؤال و جواب:

عبدالجواد، معروف به خادم، منظومه مزبور را در سال ۱۳۰۴ به روش پرسش و پاسخ در عقاید و فقه عملی سروده است. آغاز این مثنوی چنین است:

ابتدا لعنت به شیطان رجیم بعد بسم الله الرحمان الرحيم

(همان: ۲۹۲۳/۴)

۲۵- سوهنی مهینوال:

مثنوی مزبور از صالح نامی است که ظاهراً از شاعران اواسط قرن سیزدهم هجری است و این منظومه را به زبان هندی، درباره عشق و محبت سروده است. آغاز این مثنوی چنین است:

بسم الله الرحمان الرحيم سجع لطيف است ز لطف عميم

(همان: ۲۹۲۷/۴)

۲۶- عرش نامه الهی:

فضل الله حروفی، شاعر قرن هشتم هجری، منظومه مزبور را چنین آغاز می‌کند:

به بسم الله الرحمان الرحيم آدم خاکی است ای دیو رجيم

(همان: ۳۰۰۲/۴)

۲۷- گدای باخرزی (داستان):

منظومه مزبور از شاعری است با نام روشن ضمیر، شاعر قرن یازدهم هجری که آغاز آن چنین است:

سخن خاص است و فیض زان عميم است که بسم الله الرحمان الرحيم است

(همان: ۳۰۶۵/۴)

۲۸- گل بوستان:

بخش الله بنی اسرائیلی، شاعر ناشناخته، مثنوی دارد به نام گل بوستان که چنین آغاز می‌شود:

بسم الله الرحمان الرحيم نعت اعلاست ز خوان نعيم

(همان: ۳۰۶۶/۴)

۲۹- گلشن ابرار:

محمد بن عبدالله، معروف به کاتبی ترشیزی، شاعر قرن نهم، مثنوی گلشن ابرار را در برابر مخزن الاسرار نظامی سروده است با این مطلع:

بسم الله الرحمان الرحيم تاج کلام است و کلام قدیم

(همان: ۳۰۷۱/۴)

۳۰- گلشن کشمیر:

عبدالرشید اسلام آبادی رامپوری، شاعر قرن سیزدهم هجری، مثنوی گلشن کشمیر را در وصف کشمیر سروده است که آغاز آن چنین است:

سنبل مشکین ریاض قدیم بسم الله الرحمان الرحیم

(همان: ۳۰۸۱/۴)

۳۱- گنج مخفی:

گنج مخفی مثنوی ناشناخته‌ای است سروده شده در ۱۱۹۸ هجری با این مطلع:

گنج مخفی در طلسمات قدیم بسم الله الرحمان الرحیم

(همان: ۳۰۹۰/۴)

۳۲- لسان الغیب:

سید محمد عصار لواسانی تهرانی، شاعر اواخر قرن سیزدهم، منظومه عرفانی لسان الغیب را این چنین آغاز نموده است:

ز بسم الله رحمان و رحیم و اول اسما مزین سازم این دفتر به تشریفش ز سر تا پا

(همان: ۳۰۹۷/۴)

۳۳- لمعات الطاهرین:

سراینده‌ای با تخلص غلاما (ظاهراً غلام‌علی یا ملاعلی خان از هندوستان)، لمعات الطاهرین را در یکصد و ده لمعه برابر نام حضرت علی سروده است که آغاز آن چنین است:

بسم الله الرحمان الرحیم حکیم قدیر علی عظیم

(همان: ۳۰۹۹/۴)

۳۴- مثنوی ادهم:

سید ابراهیم ادهم، شاعر قرن یازدهم هجری، مثنوی دارد بر وزن مخزن الاسرار که مطلعش چنین است:

بسم الله الرحمان الرحیم راه حدیث است به سوی قدیم

(مولوی آغا احمد: ۱۴۷)

۳۵- مثنوی سپهر کاشانی:

میرزا محمد تقی خان لسان‌الملک، شاعر قرن سیزدهم هجری، مثنوی دارد بر وزن مخزن‌الاسرار که این چنین آغاز می‌گردد:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ فَاتِحَةُ فَتْحِ طَلْسَمِ قَدِيمِ

(منزوی: ۳۱۲۳/۴)

۳۶- مثنوی سلیم:

محمد قلی سلیم، شاعر قرن یازدهم هجری، چند مثنوی دارد بر وزن مخزن‌الاسرار که مطلع یکی از آنها چنین است:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ هَسْتِ عَصَايَ رَهْ طَبْعِ سَلِيمِ

(مولوی آغا احمد: ۱۴۴)

۳۷- مثنوی شانی تكلو:

مولانا شانی تكلو، شاعر قرن یازدهم هجری، مثنوی دارد در مدح شاه عباس، بر وزن مخزن‌الاسرار که مطلع آن چنین است:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ مَا هِجَةُ رَايَتِ اَمِيْدِ وَ بِيْمِ

(پیشین: ۱۳۲)

۳۸- مثنوی صفا:

مولانا محمد باقر نائینی، متخلص به صفا، شاعر قرن یازدهم هجری و معاصر میرزا طاهر نصرآبادی، مثنوی دارد بر وزن مخزن‌الاسرار که آغاز آن چنین است:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ هَسْتِ عَصَايَ رَهْ اَمِيْدِ وَ بِيْمِ

(همان: ۱۴۹)

۳۹- مثنوی طاهر (وحید قزوینی):

میرزا محمد طاهر وحید قزوینی، شاعر قرن یازدهم هجری، مثنوی دارد که در مقابل مخزن‌الاسرار سروده شده با این مطلع:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ هَسْتِ نِهَالِي ز رِيَاضِ قَدِيمِ

(همان: ۱۵۲)

۴۰- مثنوی میر الهی:

میر الهی ابن حجة‌الدین سعد آبادی (همدانی)، شاعر قرن یازدهم هجری، مثنوی دارد در مدح شاه جهان، بر وزن مخزن الاسرار نظامی که مطلع آن چنین است:
بسم الله الرحمان الرحيم قافله سالار کلام حکیم
(همان: ۱۴۷)

۴۱- مثنوی نور علی شاه:

محمد علی بن عبدالحسین، معروف به نور علی شاه، شاعر اواخر قرن دوازدهم هجری، مثنوی عرفانی‌ای دارد که آغاز آن چنین است:
بسم الله الرحمان الرحيم سرّ علم حمد علی عظیم
(منزوی: ۳۱۳۸/۴)

۴۲- مثنوی واصلی:

شاعری ناشناخته، با تخلص واصلی، مثنوی دارد در برابر مخزن الاسرار که آغاز آن چنین است:
بسم الله الرحمان الرحيم آیت هستی است ز فرد قدیم
(پیشین: همانجا)

۴۳- مثنوی هادی:

شاعری ناشناخته در قرن یازدهم هجری، با تخلص هادی، مثنوی دارد عرفانی اخلاقی که چنین شروع می‌گردد:
بسم الله الرحمان الرحيم سر ورق دفتر امید و بیم
(همان: ۳۱۳۹/۴)

۴۴- مجمع‌الابکار:

عرفی شیرازی، شاعر پر آوازه قرن دهم هجری، مثنوی مجمع‌الابکار را در برابر مخزن الاسرار نظامی در ۵۶۰۰ بیت سروده که آغاز آن چنین است:
بسم الله الرحمان الرحيم موج نخست است ز بحر قدیم
(مولوی آغا احمد: ۱۱۲)

۴۵- مجمع‌العشاق:

مثنوی‌ای است حماسی، دینی در سرگذشت پیامبر و امامان و ظاهراً از شاعری ناشناخته متخلص به رونق؛ آغاز آن چنین است:

خامه پا بنهاد در امری عظیم گفت بسم‌الله الرحمان الرحیم

(منزوی: ۳۱۶۹/۴)

۴۶- مخزن‌الاسرار گنجوی:

ظاهراً نخستین منظومه‌ای که عبارت قرآنی بسم‌الله الرحمن الرحیم در آغاز آن به عنوان نیم مصراع به کار رفته، مخزن‌الاسرار نظامی گنجوی است. این مثنوی عرفانی، نخستین مثنوی از خمسه نظامی است که به نام بهرام‌شاه در ۲۰ مقاله و یک خاتمه، در بحر سریع و در حدود ۲۲۶۰ بیت سروده شده است. آغاز این مثنوی چنین است:

بسم‌الله الرحمان الرحیم هست کلید در گنج حکیم

(نظامی، ۱۳۷۶: ۹۰)

۴۷- مرکز ادوار:

ابوالفیض فرزند مبارک، معروف به فیضی دکنی، شاعر قرن یازدهم هجری، مثنوی مرکز ادوار را در برابر مخزن‌الاسرار نظامی، به دستور اکبرشاه سروده است که آغاز آن چنین است:

بسم‌الله الرحمان الرحیم گنج ازل راست طلسم قدیم

(مولوی آغا احمد: ۱۲۱)

۴۸- مسلک‌الاخیار:

شیخ یعقوب شریف کشمیری، شاعر قرن یازدهم و از سرایندگان روزگار اکبرشاه، خمسه‌ای دارد که مثنوی مسلک‌الاخیار یکی از آنهاست و به پیروی از مخزن‌الاسرار نظامی سروده شده است. آغاز این مثنوی چنین است:

بسم‌الله الرحمان الرحیم سر خط منشور عطای عمیم

(منزوی: ۳۲۰۰/۴)

۴۹- مشرق الانوار:

محمدباقر بن محمد، معروف به میرداماد، در قرن یازدهم هجری، مثنوی‌ای دارد با عنوان مشرق الانوار که به پیروی از مخزن الاسرار نظامی سروده شده است و آغاز آن چنین است:

بسم الله الرحمن الرحيم فاتحه مصحف اميد و بيم

(پیشین: ۳۲۰۳/۴)

۵۰- مشرق الانوار:

مولوی عبدالرحیم گور کهبوری متخلص به تمنا، شاعر قرن سیزدهم هجری، مثنوی مشرق الانوار را بر وزن مخزن الاسرار سروده و شاگرد او مولوی عبیدالله متخلص به عبیدی آن را به اتمام رسانده و آغاز آن چنین است:

بسم الله الرحمن الرحيم هست علاج از پی قلب سقیم

(مولوی آغا احمد: ۱۶۹)

۵۱- مطلع الانوار:

امیر خسرو دهلوی، شاعر پر آوازه قرن هشتم هجری، خمسه‌ای دارد که مطلع الانوار نخستین آن است. این مثنوی اخلاقی در برابر مخزن الاسرار نظامی، در بیست مقاله سروده شده است که با این بیت شروع می‌شود:

بسم الله الرحمن الرحيم خطبه قدس است به ملک قدیم

(منزوی: ۳۲۰۹/۴)

۵۲- مطمح الانظار:

محمد امین شهرستانی معروف به روح الامین، شاعر قرن دهم هجری، خمسه‌ای دارد به پیروی از خمسه نظامی که دومین مثنوی آن، مطمح الانظار است و به پیروی از مخزن الاسرار سروده شده است. آغاز آن چنین است:

بسم الله الرحمن الرحيم مطلع آیات کلام حکیم

(پیشین: ۳۲۱۳/۴)

۵۳- مظهر الآثار:

سید محمد هاشم معروف به میرهاشمی کرمانی و نیز شاه جهانگیر هاشمی، شاعر قرن دهم هجری، خمسه‌ای دارد با نام پنج گنج که نخستین آن مظهرالآثار است. این مثنوی عرفانی در سال ۹۴۰ سروده شده و از آن به نام مظهر الاسرار نیز یاد شده است. آغاز آن چنین است:

بسم الله الرحمان الرحيم فاتحه آرای کلام قدیم

(مولوی آغا احمد: ۹۱)

۵۴- المعنویة الخفیة:

ابراهیم بن محمد بن ابراهیم، معروف به گلشنی بردعی، شاعر قرن نهم و دهم هجری، (علاوه بر بحرالحقایق) مثنوی دارد با عنوان المعنویة الخفیة و یا المعنوی الخفی؛ این مثنوی در برابر مثنوی معنوی در سال ۹۲۲ سروده شده و آغاز آن چنین است:

باء بسم الله الرحمان الرحيم گشت چون مفتاح از وحی علیم

(منزوی: ۳۲۲۴/۴)

۵۵- منبع الانهار:

میرزا ملک محمد قمی، پدر زن ظهوری ترشیزی، شاعر قرن یازدهم هجری، مثنوی به پیروی از مخزن الاسرار نظامی گنجوی سروده است در دوهزار بیت با عنوان منبع الانهار؛ آغاز آن چنین است:

بسم الله الرحمان الرحيم خط نجات است و ره مستقیم

(پیشین: ۳۲۳۴/۴)

۵۶- منهج التحرير:

سید قطب‌الدین محمد نیریزی شیرازی، شاعر قرن دوازدهم هجری، مثنوی عرفانی دارد با عنوان منهج التحرير درباره ذات و صفات خداوندی؛ این منظومه چنین آغاز می‌شود:

بسم الله الرحمان الرحيم ربط هوایات به هوی قدیم

(همان: ۳۲۴۵/۴)

۵۷- نقش بدیع:

غزالی مشهدی، شاعر قرن دهم هجری و از سراینندگان روزگار شاه تهماسب، مثنوی عرفانی مزبور را در ۳۰۰۰ بیت و در برابر مخزن‌الاسرار نظامی سروده است. آغاز آن چنین است:

بسم الله الرحمان الرحيم نقش بدیع است زملک قدیم

(همان: ۳۲۸۲/۴)

در تذکره هفت آسمان آمده است: «غزالی مشهدی سر دیوان خود، مسمی به آثار الشباب، قصیده‌ای دارد به شرح حروف بسمله؛ مطلعش این است:

بسم الله الرحمان الرحيم هست شهاب از پی دیو رجیم

(مولوی آغا احمد: ۱۰۴)

در تذکره مذکور، ابیات زیر نیز از شاعران مختلف نقل شده که با بسمله آغاز می‌گردد:
«میرزا علاءالدوله قزوینی متخلص به کامی:

بسم الله الرحمان الرحيم مطلع انوار کلام قدیم

عبدالاحد متخلص به وحدت:

بسم الله الرحمان الرحيم وسمه ابروی عروس قدیم

مولوی ذوالفقار علی معنی مرشد آبادی:

بسم الله الرحمان الرحيم خال و خط شاهد نظم قدیم

(پیشین: ۱۷۱)

سید محمود آزاد، متخلص به شیدا، شاعر قرن سیزدهم و معاصر مولوی آغا احمد مؤلف هفت آسمان، سروده است:

بسم الله الرحمان الرحيم زینت عنوان کتاب قدیم

(مولوی آغا احمد: ۱۷۲)

مولوی محمد اشرف خان متخلص به اشرف:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ غَاذَةُ رِخْسَارِ عَرُوسِ قَدِيمِ

(همان: ۱۷۳)

در تذکره هفت آسمان می‌خوانیم: «حسان الهند میر غلام علی آزاد بلگرامی در خزانه عامره به ترجمه عرفی شیرازی گوید که فقیر هم مصراعی برای بسم الله به هم رسانیده‌ام که:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ تیغ سیه تاب رسول کریم»

(پیشین: همانجا)

مولوی معراج‌الدین متخلص به واصف:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ مِفْتَاحُ الْبَابِ لِكُنْزِ الْحَكِيمِ

(همان: ۱۷۲)

نتیجه‌گیری:

از مجموع آنچه گفته شد می‌توان چنین نتیجه گرفت که:

۱- ملت مسلمان ایران، یکی از نخستین مللی بود که به استقبال آیین حنیف اسلام رفت. بر همین اساس مفاهیم و مضامین اسلامی بویژه قرآن، به عنوان ستون و پایه معانی دینی، در طول چهارده قرن از جنبه‌های گوناگون، در زندگی فردی و اجتماعی ما ایرانیان به صورت آشکار و پنهان تأثیر داشته است.

۲- یکی از آشکارترین موارد تأثیر معانی دینی و اسلامی بر ذهن و زبان مسلمانان ایرانی، سروده‌های شاعران و سخنوران در طول قرنهای متمادی است. آیات، عبارات، امثال و حکم قرآنی به گونه‌های مختلف در سروده‌های شاعران ایرانی راه یافته و طراوت و جاودانگی خاصی به آنها داده است.

۳- بسم الله الرحمن الرحیم به عنوان یکی از مشهورترین و مقدس‌ترین عبارات، در بین آثار سرایندگان ایرانی تأثیر شگرفی نهاده و باعث گردیده برخی از سرایندگان عین

عبارت الهی و برخی نیز ترجمه واژه به واژه آن را به عنوان سرلوحه زرین و رنگینی در آغاز منظومه‌های خود قرار دهند.

۴- موزون بودن این عبارت قرآنی و نیز تیمن، تبرک، استعانت و استمداد و نظایر این، از جمله دلایلی است که باعث گردیده شاعران ایرانی در به کار بردن آن عبارت در آغاز منظومه‌های خود، بر یکدیگر پیشدستی کنند.

۵- ظاهراً نخستین منظومه‌ای که بسمله، به عنوان یک مصراع در بیت اول آن به کار رفته، مخزن‌الاسرار نظامی گنجوی است و شاعران پس از نظامی، به ویژه کسانی که خمسه‌سرایی کرده و یا به پیروی از این اثر نظامی، منظومه‌ای داشته‌اند، عبارت قرآنی بسمله را در آغاز مثنویهای خود قرار داده‌اند.

منابع و مأخذ:

- ۱- اسلامی پناه (ایزدی)، مهدی. (۱۳۸۳). تفسیر ادبی قرآن، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی.
- ۲- انوشه، حسن. (۱۳۸۱). فرهنگ‌نامه ادبی فارسی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ۳- حلبی، علی‌اصغر. (۱۳۷۵). تأثیر قرآن و حدیث در ادب فارسی، تهران: دانشگاه پیام نور.
- ۴- خرمشاهی، بهاء‌الدین. (۱۳۶۴). تفسیر و تفاسیر جدید، تهران: کیهان.
- ۵- _____ (۱۳۸۱). دانش‌نامه قرآن و قرآن پژوهشی، تهران: دوستان و ناهید.
- ۶- خواجه عبدالله انصاری. (۱۳۹۰). تفسیر ادبی و عرفانی قرآن مجید به فارسی، تهران: اقبال.
- ۷- خیام‌پور، عبدالرسول (تاهباز زاده). (۱۳۶۸). فرهنگ سخنوران، تهران: طلایه.
- ۸- دانش پژوه، محمدتقی. (۱۳۴۰). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، تهران: دانشگاه.
- ۹- درایتی، مصطفی. (۱۳۸۹). فهرست‌واره دست‌نوشته‌های ایران، تهران: مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- ۱۰- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). لغت‌نامه، زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی، تهران: لغت‌نامه دهخدا.
- ۱۱- ذوالفقاری، حسن. (۱۳۷۴). منظومه‌های عاشقانه ادب فارسی، تهران: نیما.
- ۱۲- رادفر، ابوالقاسم. (۱۳۷۱). کتابشناسی نظامی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ۱۳- رستگار فسایی، منصور. (۱۳۸۶). خمسه سرایی در ادب فارسی، فصل‌نامه آینه میراث، سال پنجم، شماره اول و دوم، بهار و تابستان.
- ۱۴- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۷۳). تاریخ ادبیات ایران، تهران: فردوس.
- ۱۵- صفی‌علیشاه، میرزا محمدحسن اصفهانی. (۱۳۸۲). تفسیر صفی، به کوشش حامد ناجی اصفهانی، اصفهان: کانون پژوهش.
- ۱۶- عادل، محمدرضا. (۱۳۷۵). فرهنگ عبارتهای عربی در شعر فارسی تا جامی، تهران: امیرکبیر.
- ۱۷- فراهی هروی، معین‌الدین. (۱۳۴۶). حدائق الحقایق، تصحیح سید جعفر سجادی، تهران: دانشگاه.
- ۱۸- منزوی، احمد. (۱۳۵۱). فهرست نسخه‌های خطی فارسی، تهران: مؤسسه فرهنگی - منطقه‌ای.
- ۱۹- موسوی بجنوردی، کاظم. (۱۳۸۷). دایرة المعارف بزرگ اسلامی، تهران: مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی.
- ۲۰- مولوی آغا احمد، علی احمد. (۱۸۷۳). تذکره هفت آسمان، کلکته: بیست مشن پریس.
- ۲۱- نظامی گنجوی، جمال‌الدین الیاس. (۱۳۷۶). گنجینه، با تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان، تهران: قطره.